

Jan Keller: *Služby a služebníci. Pohled kulturně-historický*. Praha: Karolinum, 2025, 216 s.

Přední český sociolog Jan Keller přináší odborné veřejnosti a všem zájemcům o problematiku současné společnosti pohled na podstatu a vývoj služeb a nabízí další příspěvek k pochopení sociální struktury a jejích mechanismů v kulturně-historickém kontextu. Svou analýzu problematiky služeb začíná dávnou historií a uzavírá ji v současnosti. Přibližuje metamorfózu sféry služeb, od snahy pomáhat druhým až po vznik významného zdroje zisků. Důsledně uplatňuje zásadu, podle níž „kontinuita dějin je nejpritažlivější ze všech koncepcí, které sestrojili západní historikové na podkladě analogie s „klasickou západní fyzikou.“¹ Jak naznačuje název publikace, autor začíná historickými poznatky a pokračuje rozbořem faktů různých dějinných epoch. Navazuje na své předchozí práce, zabývající se rozvrstvením společnosti, a věnuje se té její části, která zabezpečuje služby.

Jednotlivé společenské vědy počínaje ekonomikou, přes historii, sociologii, politologii a konče antropologií vymezují služby ze svého úhlu pohledu. Rozsáhlejší úvod práce, než je obvyklé, se věnuje klíčové charakteristice služeb z hlediska ekonomického a sociologického a zaznamenává u obou disciplín opačné historické trendy, v souvislosti s hodnocením jejich přínosu pro společnost.

Ekonomický přístup k službám začal jejich pragmatickým rozčleněním na produktivní a neproduktivní. Postupné využití vědeckých a technických poznatků v průmyslu přispělo k oceňování příznivých dopadů rozvoje služeb na produkci bohatství. Třicátá léta 20. století vnesla do ekonomické teorie pojem „terciární sektor“, kterému mnozí ekonomové přikládali velkou budoucnost a uvažovali o něm jako o automatickém tahounovi ekonomiky.

Část sociologů, v souvislosti s proměnami ekonomiky, rovněž přemýšlela o významné perspektivě služeb, jiná skupina byla v tomto směru skeptická. Šedesátá a sedmdesátá léta se

nesla ve znamení optimistických očekávání spojených s přechodem pracovníků z průmyslových odvětví do rozvíjející se oblasti služeb a s rozšiřováním volného času. Ke konci tisíciletí se vkládaly naděje do vzniku vzdělanostní a informační společnosti. Celé oblasti služeb, jak je známo, jsou silně feminizované, s relativně hůře placenými pozicemi. To je jen jeden z důvodů, proč se optimistické vize nenaplnily.

„Čistě ekonomický pohled na služby bohužel ignoruje celou řadu nikoliv nevýznamných souvislostí“ [Keller 2025: 33]. Ze sociologického pohledu je zřejmé, že výkon služeb společnost hierarchizuje. Vlastníci služeb profitují, zaměstnanci je udržují v každodenním chodu a řadoví klienti jsou na nich závislí. Do principu služby se promítají dva rozměry, etický a mocenský, historicky zakotvené v našem společenském prostoru a jejich původ autor nachází už v biblických textech.

Jak naznačuje název knihy, její obsah je rozčleněn do dvou částí. Jedna je věnovaná podstatě a rozvoji služeb a druhá jejím uživatelům a poskytovatelům. První kapitola s názvem Geneze služeb je rozdělena do deseti logicky navazujících částí, se začátkem věnovaným mnoha významovým polohám pojmu služba, které se vyskytují ve Starém i Novém zákoně. Východiskové chápání služby jako pastýřské moci je z náboženského hlediska přirozené. Alternativy jako služba bližnímu či služba jako dar s její povznášející rolí jsou blízké biblické tradici. Další varianta, vázaná na rozhodnutí každého jedince, vyplývá z jeho morální povinnosti sloužit, a přitom volit mezi blahem nebo zatracením. Uvedené polohy mají především etické konsekvence.

Služba jako selektivní ochrana, služba v rámci podřízeného služebního postavení určitých vrstev a služba jako oddanost něčemu, co nás přesahuje, má vedle morálních aspektů i aspekty mocenské. Všechny uvedené „odstíny“ služeb se v průběhu své existence mohou vzta-
hovat jak ke společenství, tak k jednotlivci.

Z hlediska dějinných a společenských mechanismů jsou některé významy pojmu služba důležitější než jiné. Klíčový princip představuje služba jako pastýřská moc, ze své podstaty orientovaná na vnitřně nediferencovanou

¹ Toynbee, A. J. [1995]. *Studium dějin*. Praha: Práh, s. 55.

pospolitost, neobsahující dimenzi sociální hierarchie. Jak je však známo, předmoderní evropské i mimoevropské společnosti fungovaly v rámci feudálního systému, rozděleného do tří odlišných vrstev: vrstvy urozených, družiny věrných a sloužících výše postaveným. Základní diferenciacie do tří vrstev se replikovala i v dalších historických etapách. Princip pastýřské moci se stal také inspirací pro strategii vzniklou v 16. století k překonání feudální rozdrobenosti a ovládnutí obyvatel určitých území prostřednictvím mocenských institucí, které se později rozvinuly do mnoha specializovaných oblastí.

Druhým významným principem, který stojí za pozornost z historického i sociologického hlediska, je služba jako selektivní ochrana, založená na klientelismu, na poskytování záruk za určité protislužby. Její historické podoby v antice, feudalismu, moderní době i postmoderně se vyznačují výrazným, asymetrickým vztahem, resp. se zásadní nerovností mezi patronem a jeho klienty. Keller pokládá 17. století za klíčový mezník ve vývoji klientelismu, kdy dochází k jeho prorůstání z roviny soukromé či osobní oddanosti do veřejné sféry. Prakticky to znamená, že patroni a jejich klienti začínají spojívat systém osobních služeb a protislužeb s povinnostmi vůči státu a jeho institucím. Zkušenosti klientů postupně opouštějí své původní ochránce a snaží se uchytit u vlivnějších patronů. Díky dynamickým změnám klientského prostředí se součástí vztahů stala korupce. Právě takovýto systém vztahů přispěl k formování zárodků politických stran [Keller 2025: 77].

Třetím principem promítajícím se do chodu společnosti je chápání služby jako vazby mezi blahem a ztracením. Rozhodování, jestli se přiklonit k dobru nebo posluhovat zlu se promítlo do základů mnoha filozofických koncepcí i ideologií a prosakuje v různé dramatické podoby i do praxe politických subjektů a stran. Kromě politiky je na tomto principu postavena také obhajoba tržní ekonomiky. Zlo je spojováno např. s plánováním nebo altruistickým jednáním. Dobro je naopak provázáno s trhem, konkurencí, soukromým vlastnictvím, kapitalismem. V souvislosti s úvahami o konkurenci a trhu se často zmiňuje stát.

Soupeření státu a trhu je považováno za jeden z typických rysů liberálních poměrů. Autor v detailnějším pohledu však naznačuje podobnost obou institucí v několika směrech. Pro ilustraci je možné uvést rozporné tendence jak v rámci státu, tak trhu. Stát má na jedné straně tendenci proměnit své obyvatele ve služebníky, současně deklaruje snahu podporovat služby veřejného blaha. Podobné se projevuje trh. Jeho reprezentanti zdůrazňují potřebu vytvářet velký prostor pro svobodnou volbu jednotlivců, jedním dechem prosazují rozšiřování obrovské moci nadnárodních společností, které dohlížejí na prostor svobodného trhu a kontrolují jej [Keller 2025: 118–136].

Druhá kapitola, nazvaná Sociální struktura postindustriální společnosti, je postavena na charakteristice využívaných služeb, jednotlivými společenskými vrstvami. Autor obsahově a metodologicky navazuje na své doposud prezentované koncepty rozvrstvení společnosti. Může konstatovat, že diskrétní a pomocná elita, s novými středními vrstvami, naplňuje své potřeby a realizuje svůj životní styl prostřednictvím soukromých služeb a služebníků. Dvě kategorie dolní vrstvy, překerní a sociálně vyloučení, patří mezi příjemce sociálních služeb státu. Střední vrstvy, i když nejsou odkázány na příjmy od sociálního státu, ve svých domácnostech nevyužívají práci novodobých služebníků, resp. služebnic a jejich domácnosti fungují převážně na principu samoobslužnosti.

Dolní vrstvy společnosti, při zajišťování životního komfortu příslušníků horních a částečně nejnovějších středních vrstev, vykonávají méně kvalifikované práce, s nižší odměnou. Právě na nízkopříjmové skupiny dopadají tržní vztahy v plné síle. Keller se v této souvislosti vrací k problematice klientelismu u obou horních vrstev. V rámci oficiálních reprezentací zůstává dostatečný prostor pro rozvoj osobní protekce v oblasti politiky i ve vedení firem.²

Následující část knihy se zabývá dopady „společnosti služeb“ na život jednotlivých vrstev. Odkazuje na doposud nepřekonanou

² Snad ani není potřebné příliš rozvádět nedávné korupční aféry české politiky, známé a názvem Dozimetr, Stoka a další.

charakteristiku Thorsteina Veblena, publikovanou před více než 125 lety, týkající se zahálčivé třídy, v pojetí autora recenzované knihy, diskrétní elity. Její životní styl vysvětluje prostřednictvím konceptu ostentativní spotřeby, jejíž podstatnou složkou je zaměstnávání služebního personálu, kterým se pán obklopuje. Personál je uvolněn z produktivní práce a právě tato jeho pozice svědčí o moci a bohatství příslušníka zahálčivé třídy. Keller velmi vhodně upozorňuje, že jde o první sociologickou teorii služeb.³

Zajímavý je historický pohled na vývoj sloužících v 19. století. V různých zemích Evropy se pohyboval podíl počtu služebnictva od 14 % do 25 %, převážnou většinu z nich tvořily ženy. V průběhu služby mělo služebnictvo podobný status jako nedospělí členové rodiny, závislí na svém zaměstnavateli. K jeho poklesu došlo ke konci 19. a v prvních desetiletích 20. století. Po druhé světové válce, zejména v šedesátých a sedmdesátých letech, převládaly názory o mizení služebnictva.

V sociologii se objevily dvě soupeřící koncepce objasňující pozici služeb ve společnosti. Jedna zdůrazňovala přelévání pracovní síly z výrobní činnosti do oblasti služeb, druhá kladla důraz na zvyšující se spotřebu průmyslově vyráběného zboží v domácnostech. Setkávala se představa o společnosti služeb s koncepcí samoobslužné společnosti. Ke konci tisíciletí se začalo hovořit o mcdonaldizaci společnosti. V jejím základu bylo rozšíření modelu rychloobslužného stravování, populárního od padesátých let, do dalších sfér společnosti, jako je vzdělávání, kultura, sport, politika a jiné. Samoobslužnost překročila hranice samotných domácností a zakotvila v různých sférách společenského života.

Vzestup nových středních vrstev, vyznačujících se dvoukariérovým manželstvím, od devadesátých let vyvolal znovuoživení poptávky po sloužících. Keller spojuje oba tyto související procesy s polarizací trhu práce a nárůstem nízkokvalifikovaných osob ve sféře služeb, s přechodem od organizované modernity ke společnosti sítí [Keller 2025: 181]. Sílicí migrace, se značným zastoupením nízkokvalifikované pracovní

síly, a změny ve struktuře evropské populace, na pozadí nedostatečně připravených veřejných služeb v péči o seniory a děti, vyvolaly specifické formy nabídky a poptávky po domácích službách. Výsledkem je využívání některé z forem placené domácí práce v rozmezí od 5 do 40 % ve vyspělých západoevropských zemích. Odrostlé děti a mladé dívky, jež sloužily v 19. století, vystřídaly ženy po mateřské dovolené, delší dobu nezaměstnané nebo kvalifikované, hledající vyšší mzdu. I když historické postavení sloužících je s dnešním stavem nesrovnatelné, z hlediska odměňování a statusové pozice je situace obdobná. Projevuje se stejně jako v minulosti nízkými mzdami, nesnadnou kontrolou pracovních podmínek, vztahem podřízenosti vůči zaměstnavateli.

Služby pro domácnost mají podporu jak vlád většiny evropských zemí, tak i Evropské komise, která ve své strategii z roku 1993 představovala tento druh služeb jako významný příspěvek k řešení výzev, které přináší postindustriální společnost, s cílem snížit nezaměstnanost. Nové využívání nižších vrstev k domácím službám současně naznačuje opuštění samoobslužnosti. Nahrává tomu i zvýšená migrace zasahující i do oblasti jednoduchých služeb, do nichž jsou zahrnuty kromě domácích služeb, jednoduché práce v hotelích, supermarketech, v nemocnicích, při ostraze a údržbě budov a v call-centrech. V domácnostech, ale i v institucích vyspělých zemí jsou někdy zaměstnány i ženy s vyšší kvalifikací, než mají jejich zaměstnavatelé. Ve srovnání s relativně lépe získaným finančním ohodnocením, i za cenu negarantovaných pracovních podmínek, opouštějí kvalifikovanou a hůře placenou práci v domovské zemi.

V závěru si autor klade otázku, jakou cestou se vydává společnost služeb. Nenabízí příliš optimistickou odpověď. Z dosavadního vývoje usuzuje na další pokles výdajů na veřejné služby a místo nich nastupující rozšiřování privátního sektoru v této oblasti. Možná mohl v této souvislosti více zdůraznit diferencovanou kvalifikaci migrujících z afrických a asijských zemí a migrantů zejména ze zemí střední a východní Evropy.

Recenzovaná publikace prezentuje dějinnou cykličnost některých ekonomických a sociálních

³ Veblen, T. [2024]. *Teorie zahálčivé třídy. Ekonomická analýza institucí*. Praha: Karolinum, s. 151.

procesů a v obecné poloze přináší obrázek sociální struktury postindustriálního světa.

Ján Mišovič

DOI: 10.14712/23363525.2026.8

Peter Salner: *Prach alebo popol. Kremácia v židovskej komunite na Slovensku z pohľadu etnológie*. Bratislava: Marenčin PT, 2023, 136 s.

Kniha bratislavského etnologa P. Salnera vychází z jeho dlouhodobého etnologického výzkumu v Židovské náboženské obci v Bratislavě, přičemž autor jako její funkcionář i člen má možnost navazovat s ostatními členkami a členy velmi úzké kontakty, jež jsou budovány na důvěře a vzájemném respektu. Důležité však je i to, že má také přístup k písemnostem obce, a může tak kombinovat terénní a archivní bádání. V novém titulu otevřel velmi aktuální téma židovského pohřbu. Zatímco v Čechách se kremace osob židovského původu objevují již v období první Československé republiky, na Slovensku jde o jev poměrně nový (první krematorium v Bratislavě vzniklo až roku 1969). Jak sám ovšem autor přiznává, tematiku židovských hřbitovů a pohřbů rád nemá a před rokem 1990 navštívil místo posledního odpočinku jen jednou, zatímco jako funkcionář židovské komunity asistoval na více než 200 pohřbech, včetně těch, které proběhly v bratislavském krematoriu. V těchto chvílích si také uvědomil, že kremace se ve 21. století začínají upřednostňovat v židovských rodinách na Slovensku před pohřby do země.

Salner si přitom klade otázku, proč přežijí šoa a jejich potomci volí tuto z hlediska judaismu zcela nepřijatelnou alternativu (dodejme, že v Čechách byla po druhé světové válce výrazem solidarity s umučenými příbuznými, přesto však legendární českožidovský rabín Richard Feder připomínal židovský hřbitov v Terezíně s krematoriem jako výraz nacistické zrůdnosti). Současně však Salner nastoluje další problém, který je s tradičním judaismem rovněž neslučitelný: Může být kremace transformací židovské identity? Sám autor tuto otázku chápe v intencích konfliktu mezi tradicí a realitou současného

židovského života. Přitom hledá zcela správně odpověď v historii židovské komunity, a proto na úvod zařazuje kapitolu o dějinách bratislavské obce, jež se dlouho nacházela pod vlivem ortodoxního rabína Chatama Sofera, před a po šoa, přičemž připomíná, že výrazně menšinový neologický směr se v metropoli Slovenska začal prosazovat až od roku 1872. Ještě v meziválečném období se pak k ortodoxii hlásilo 75 % členů slovenských židovských obcí. Napětí mezi konzervativním a liberálním židovstvím trvá však dodnes, i když počet věřících Židů klesl v důsledku šoa i poválečné církevní politiky z předválečných téměř 137 000 na číslo jen málo přesahující dva tisíce. Dodejme, že ortodoxní Židé patřili během války k nejvíce postižené skupině; přeživší ortodoxní rabíni pak ze Slovenska, kde nemohli vést židovský život, emigrovali. Třetina přeživších slovenských Židů se pak rozhodla pro návrat do židovské Palestiny/Státu Izrael, řada těch, kteří zůstali, našla naopak naději v komunistických ideálech.

V dalších kapitolách knihy pak analyzoval Salner průběh tradičního židovského pohřbu a jeho významu pro pozůstalé, přičemž čerpal z díla rabína Armina Friedera (1941). Využít by šlo i práce M. Klotze (1900), J. Elkina (1979), R. H. Issacsona (1999), D. Kraemara (2001), M. Lamma (1969), z nedávné doby B. Noska a P. Damohorské (2011) či Modlitby a rituální zvyklosti židovského pohřebního bratrstva v Praze (1933). Současně autor recenzovaného díla poukázal i na problémy současnosti: zabezpečení tradičního židovského pohřbu v menších městech či konflikt mezi tradicí a hygienickými nařízeními v době covidu, právě tak jako na péči o 800 židovských hřbitovů na Slovensku. Přestože judaismus kremaci, která neumožňuje zmrtvýchvstání, striktně odmítá (Salner to ilustruje na vybraných titulech náboženské literatury), stala se, jistě i pod vlivem většinové společnosti, po šoa realitou i na Slovensku, od roku 2013 v Bratislavě pak dokonce skutečností převažující. Přispívá k tomu i menší finanční náročnost pohřbu, přenositelnost popela v urně, případně jeho vysypání na vybraném místě. Vlastní uložení urn na židovských hřbitovech (a to i nepovolené) však komunitu nadále rozděluje (Salner to přesvědčivě vyargumentoval i na diskusích